

Aleksandra Norkowska

"Oświecenie : próg naszej współczesności", Teresa Kostkiewiczowa, Warszawa 1994 : [recenzja]

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 87/4, 213-218

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

opatrzone rozjaśniającymi tekst przypisami, których oczywiście nie zastępuje wstęp pióra Stanisława Barańczaka. Braki te nie mogą być usprawiedliwione nieakademickim charakterem wydania. Wszakże i nota bibliograficzna, i objaśnienia tłumacza są czymś oczywistym w serii „Biblioteczka Poetów Języka Angielskiego” pod redakcją Stanisława Barańczaka.

Piotr Urbański

Teresa Kostkiewiczowa, *OŚWIECENIE. PRÓG NASZEJ WSPÓŁCZESNOŚCI*. Warszawa 1994. Wydawnictwo Naukowe „Semper”, ss. 260, 4 nlb.

Głównym przedmiotem zainteresowania filozofów Oświecenia było przekształcenie XVIII-wiecznego społeczeństwa, uczynienie go doskonalszym wobec doświadczeń wieków poprzednich. Czasy, które nadejdą, stać się mają – w myśl prawa postępu mądrości – bogatsze o wypracowany przez epokę fundament porządku społecznego i zainicjowaną w tym okresie strukturę instytucjonalną, w której obrębie rozwijały się zjawiska kulturowo-literackie. Cel, jakim było dążenie do doskonałości, ujmowano w perspektywie historycznej. Ukierunkowani na przyszłość intelektualści mieli świadomość tymczasowego charakteru rzeczywistości, w której realizowali swe idee: „O Potomności, słodka i czuła nadziejo ludzkości, nie jesteś nam niezajoma” – wołał niegdyś Robespierre¹. Teraźniejszość była więc postrzegana jako epoka przejściowa. Oświeceni oczekiwali wręcz szacunku i pamięci potomnych, które stanowiłyby próbę – chociaż tylko próbę – zrozumienia idei przyświecających ich działaniu.

Do refleksji XVIII-wiecznych myślicieli o przejściowym charakterze epoki nawiązuje Teresa Kostkiewiczowa w swej kolejnej książce poświęconej zjawiskom literacko-kulturowym zachodzącym w XVIII i na początku XIX wieku. Autorka analizowanej pracy nigdy nie pozostawała obojętna na głosy przeszłości. Nieprzerwana, wnikliwie prowadzona przez badaczkę obserwacja wielu aspektów kultury polskiego Oświecenia zaowocowała połączeniem wcześniej powstałych studiów i szkiców w zbiór pod wspólnym tytułem, który, co Kostkiewiczowa zastrzega we wstępie, „może wydać się naiwny lub prowokacyjny” (s. 5). Bezspornym pozostaje fakt, iż ukazanie Oświecenia jako „prógu naszej współczesności” otwiera ciekawe perspektywy badawcze. Autorka proponuje odmienne spojrzenie na obszar zjawisk charakterystycznych dla tej epoki; przedstawia wizję XVIII-wiecznej kultury z punktu widzenia współczesnego człowieka odrzucającego stereotypy i uprzedzenia utrwalone w przeciągu dwóch stuleci. Poruszone w książce problemy dotyczą trzech sfer „rzeczywistości” oświeconej: „sposobów myślenia o świecie bliższym i dalszym, o wspólnocie i zróżnicowaniu zbiorowości ludzkich; przemian w zakresie instytucjonalnych uwarunkowań komunikacji literackiej; form i zasad porozumiewania się za pomocą tekstów literackich, sposobów posługiwania się nimi i refleksji o możliwościach i ograniczeniach języka jako narzędzia międzyludzkich kontaktów” (s. 6).

Książkę otwiera grupa szkiców pod wspólnym tytułem *Oświeceni polscy wobec Europy* – dotycząca zagadnień polskiej świadomości narodowej w perspektywie oddziaływania na nią kultur innych nacji. W nie drukowanym do tej pory studium *Jedność i zróżnicowanie Europy w opiniach pisarzy polskiego Oświecenia* autorka przypomina twórcom współczesnych koncepcji wspólnoty europejskiej o istnieniu idei jedności kontynentu już u „początku jego historii” (s. 7). Odnotowując najcenniejsze wystąpienia i publikacje dotyczące tożsamości Europy zaznacza, iż są one dziełem prawie wyłącznie

amicis, collegis, discipulis oblata. Łódź 1992; *Historiography as Art: Jan Kochanowski's „Lyricorum libellus” (1580)*. W zbiorze: *Renaissance Culture in Context. Theory and Practice*. Aldershot 1993.

¹ Cyt. za: C. L. Becker, *Państwo Boże osiemnastowiecznych filozofów*. Przełożył J. Ruszkowski. Poznań 1995, s. 101.

myślicieli i publicystów zachodnich. Wskazuje przy tym również głosy polskich pisarzy. Idea „bycia w Europie”, poszukiwanie tożsamości narodowej oraz świadomość udziału w tworzeniu dorobku kultury śródziemnomorskiej stanowiły charakterystyczne motywy poruszane przez przedstawicieli narodu uwikłanego w historyczno-polityczne zależności. Autorka, omawiając elementy świadomości europejskiej, zwraca bowiem uwagę na fakt przedstawienia Europy nie tylko jako jedności geograficznej, ale przede wszystkim jako jedności kulturowej (opartej głównie na dziedzictwie antycznym i chrześcijańskim)². Trafność i bogactwo cytatów zaczerpniętych z prac ówczesnych myślicieli zachodnich i polskich cechują wnikliwie przeprowadzoną analizę wyróżników europejskiej wspólnoty. Kostkiewiczowa wskazuje na rozwój cywilizacji i układ sił politycznych w Oświeceniu jako na przyczyny uniformizacji sposobu zachowań, ujednoczenia wzorów, kosmopolityzmu kulturowego. Ten europocentryzm i uniwersalizm, wynikające z faktu utożsamiania się kultur innych narodów z kulturą francuską, charakteryzuje również świadomość Polaków. Przekonanie o swoistości „wieku światła” widoczne jest w treści publikacji zamieszczonych m.in. na łamach ówczesnego periodyku: „Pamiętnika Politycznego i Historycznego”. Najpełniejszym „świadectwem poczucia europejskiej jedności kulturowej” jest, według badaczki, dyskusja dotycząca wspólnoty językowej Europy (s. 14).

Proces unifikacji prowokował refleksje przeciwstawne, wywoływane biernym naśladownictwem kultur innych narodów. Odmiennosc nacji zamieszkujących kontynent stanowi też popularny temat piśmiennictwa polskiego. Zróżnicowania XVIII-wiecznej Europy wyodrębnione przez Kostkiewiczową dotyczą spraw ustrojowych, różnorodności orientacji filozoficzno-ideowych oraz różnic kulturowych, narodowych i geograficznych. Znalazły one wyraz w artykułach publicystycznych takich czasopism, jak „Magazyn Warszawski” czy wspomniany wyżej „Pamiętnik Polityczny i Historyczny”. Autorka podkreśla znaczną popularność utworów *descriptio gentium* charakteryzujących się stereotypowymi obrazami poszczególnych nacji europejskich. Jako przykład zdystansowania się od tych konwencjonalnych wizerunków przywołuje *Geografię czasów terażniejszych* Wyrwicza, stanowiącą próbę zrozumienia przyczyn inności nacji. A kończąc rozważania przedstawiające stosunek Polaków do tradycji innych narodów zwraca uwagę na inspiracyjną dla polskiej świadomości wymowę traktatu *O duchu praw* Monteskiusza.

W końcowym fragmencie prezentowanego szkicu zasygnalizowany zostaje problem odrębności polskiego społeczeństwa i jego miejsca w XVIII-wiecznej Europie. Uznając to zagadnienie za warte rozszerzenia, Kostkiewiczowa proponuje historykom literatury nowe perspektywy badawcze.

W interesującym studium *Francja i Francuzi w oczach polskich oświeconych* badaczka wskazuje na zjawisko „europocentryzmu francuskiego”, będącego przede wszystkim wynikiem pojmowania Francji jako „symbolu obalenia despotyzmu i walki o wolność” (s. 36). Podsumowując zagadnienie hegemonii kultury francuskiej w oświeconej Europie, stwierdza, iż „w portretach obcego utajone zostają [...] rysy tych, którzy go przedstawiają” (s. 40). Jakże to trafne spostrzeżenie, odzwierciedlające oblicze polskiej zbiorowości, która w publikacjach na temat charakteru innych nacji wyraża własną sytuację u progu XIX stulecia.

Nie publikowany dotychczas szkic *Inspiracje i motywy szwajcarskie w piśmiennictwie polskim XVIII wieku* przynosi ciekawą prezentację wizerunku narodu szwajcarskiego w świadomości polskich oświeconych. Dobrze się stało, że autorka zamieściła w swej książce pracę dostarczającą wielu interesujących rozważań dotyczących narodu tak bardzo bliskiego Polakom końca XVIII wieku. Badaczka dostrzega popularność — pomimo odmienności kulturowej i geograficznej — motywów helwetyckich w literatu-

² Zob. m.in. Z. Kubiak, *Przestrzeń dzieł wiecznych. Eseje o tradycji kultury śródziemnomorskiej*. Kraków 1993. — A. Czyż, *Polska śródziemnomorska*. W: *Światło i słowo. Egzystencjalne czytanie tekstów dawnych*. Warszawa 1995.

rze polskiej. Wskazuje również na inspiracje ideowe związane z polityczną sytuacją Szwajcarii oraz na refleksje estetyczne wypływające z zainteresowania przyrodą tego kraju³. Podkreśla fakt, iż to właśnie w polskiej literaturze wcześniej niż w piśmiennictwie europejskim wystąpiła apoteoza Wilhelma Tella (postaci ucieleśniającej wartości narodowe). Wyróżniając płaszczyzny, na których przejawiają się motywy helwetyckie, akcentuje dostrzeżony w Polsce etos narodowy Helwetów i wzorzec Cyncynata (tak bliski przecież polskiej szlachcie), w którym zawarty został etos indywidualny. Wspomnieć należy, iż Kostkiewiczowa badając piśmiennictwo polskie tego okresu odnotowuje znamienne zjawisko: w ukazaniu wizerunku kultury, polityki i w opisie obyczajów panujących w Szwajcarii przeważają opinie pozytywne (m.in. utwory Ignacego Krasickiego). Państwo Helwetów staje się bowiem dla wielu „symbolem rozwoju wiedzy, ojczyzną myślicieli i filozofów” (s. 51). W szkicu zaakcentowane zostało istnienie również we współczesnej świadomości Polaków tych zbyt uproszczonych opinii powodujących „zmitologizowanie” obrazu Szwajcarii (s. 64).

Prezentację wizerunku narodów: francuskiego, włoskiego, szwajcarskiego, w świadomości polskich oświeconych rozpoczyna badaczka od przeglądu popularnych utworów *descriptio gentium*, aby następnie ukazać modyfikację gatunku polegającą na daleko idącej obiektywizacji opisu (egzemplifikację stanowią utwory Krasickiego, akcentujące „inność” kultury francuskiej).

Socjologicznej interpretacji literatury poświęcony został w recenzowanej książce uporządkowany i zajmujący szkic – *Wizje miasta w literaturze wieku Oświecenia*. Autorka swą refleksję o dziełach polskich poprzedza przedstawieniem obrazu miasta funkcjonującego w literaturze zachodniej. Dominującą cechą powieści jest występowanie w nich krytycznych opinii o cywilizacji miejskiej. Obrazom skupisk urbanistycznych towarzyszą semiotycznie nacechowane rekwizyty. Przywołany kontekst europejskiej prozy narracyjnej (Fielding, Le Sage, Restif) pozwala badaczce stwierdzić, iż literatura polska ukazuje ten sam wzorzec społeczności miejskiej, oscylujący między tendencją do realistycznego obrazu a dążeniem do „demonizacji miasta jako terenu dominacji zła i procesów zagrażających jedności ludzkiej” (s. 162).

Powróćmy jednak do kluczowego zagadnienia rozważań w recenzowanym zbiorze. Teza o Oświeceniu jako „prognozie naszej współczesności” zdaje się najpełniej ujawniać w szkicach poświęconych powstałej w owej epoce strukturze instytucjonalnej, w której widoczne są uwarunkowania rozwoju komunikacji literackiej i kulturalnej. Tematyki tej dotyczą dwie grupy studiów, noszące tytuły: *Przemiany kultury literackiej* i *Problemy perswazji literackiej*.

Celem wstępnego szkicu w pierwszej grupie, zatytułowanego *O kulturze literackiej czasów stanisławowskich. (Rekoniesans)*, jest sformułowanie „kompetentnych obserwacji” na podstawie określonych kryteriów klasyfikacyjnych (s. 66). Poruszając problem analizy kultury literackiej Oświecenia, Kostkiewiczowa sygnalizuje podjęcie tego typu obserwacji przez współczesnych badaczy francuskich. Podstawą refleksji są aspekty metodologiczne, pozwalające rozpoznać aktualny stan badań socjologiczno-literackich. Autorka akcentuje odmiennosć badań nad literaturą epok dawnych i zauważa, iż badania nad Oświeceniem obejmować muszą obieg całokształtu piśmiennictwa, gdyż nie istniały wówczas w świadomości odbiorców podziały na gatunki literackie i pozaliterackie. Określając XVIII-wieczną perspektywę komunikacyjną, zwraca więc uwagę na wyznaczniki sytuacji kulturalnej i swoistość bazy materiałowej. Najpopularniejszą i najskuteczniejszą formą przekazu okazała się wówczas literatura okolicznościowa. Utwory należące do literatury ulotnej posiadały przede wszystkim charakter agitacyjny. Stano-

³ O inspiracyjnej roli przyrody szwajcarskiej w twórczości poetów polskich początku XIX w. i romantyzmu zob. A. Kowalczykowska, *Pejzaż romantyczny*. Kraków 1982. – J. Woźniakowski, *Góry niewzruszone. O różnych wyobrażeniach przyrody w dziejach nowożytnej kultury europejskiej*. Kraków 1995.

wiły one przecież niejednokrotnie narzędzie służebne wobec okoliczności politycznych⁴. Kostkiewiczowa, poruszając zagadnienie literatury okolicznościowej, zmierza do uwypuklenia problemu „polaryzacji piśmiennictwa nieoficjalnego [...] i oficjalnego” (s. 71). Sygnalizuje przy tym trudności w zdefiniowaniu wypowiedzi literackiej tego rodzaju, co wynika z braku dokumentów charakteryzujących ich oddźwięk w społeczeństwie. Istotnym warunkiem interpretacji faktów jest potrzeba rozpoznania sytuacji komunikacyjnych. W zbiorze wyróżniono więc pięć („hipotetycznych”) sytuacji społeczno-towarzyskich [...] kontaktów [...]; b) sytuacja użytkowania piśmiennictwa jako *medium* elitaro-towarzyskich [...] kontaktów [...]; c) sytuacja programowo-edukacyjnego użytkowania piśmiennictwa; d) sytuacja obcowania z piśmiennictwem jako samodzielną wartością kulturową; e) sytuacja użytkowania piśmiennictwa jako działalności polityczno-agitacyjnej” (s. 72). Analizując te zjawiska komunikacyjne, Kostkiewiczowa zwraca szczególną uwagę na przemiany w relacji nadawca – odbiorca oraz wskazuje przy tym na wielorakość technik komunikacji: druk – rękopis, rozpowszechnianie a okazjonalne przekazywanie (tu m.in. gazetki pisane, literatura „desertowa”). A zauważając zmiany zachodzące w kręgu nadawcy komunikatów literackich, dowodzi współczesnemu społeczeństwu, iż właśnie w Oświeceniu tkwią początki instytucji służących rozpowszechnianiu publikacji agitacyjnych skierowanych do ogółu (m.in. Drukarnia Wolna Jana Potockiego czy drukarnia Meiera). Kostkiewiczowa podkreśla fakt coraz powszechniejszego posługiwania się tekstem literackim jako miejscem refleksji światopoglądowych i ustosunkowywania się autora do aktualnych wydarzeń. Adresatem jest więc krąg czytelników, a nie określona, elitarna grupa społeczna. Badaczka przekonuje niejednokrotnie, iż funkcja użytkowna (tak ogromnie ważna dla klasycyzmu) przestaje być dominująca. Zanikanie tego podstawowego kryterium wartościowania utworu jest skutkiem pojmowania literatury jako samodzielnej kategorii duchowej. Ta najważniejsza modyfikacja obrazu piśmiennictwa polskiego Oświecenia nie ominęła ani powieści, ani publicystyki – zamieszczane w prasie wypowiedzi służyły przede wszystkim przekazywaniu i komentowaniu aktualnych wydarzeń.

Podsumowując rozważania dotyczące różnych odmian sytuacji komunikacyjnych otwiera Kostkiewiczowa ciekawe perspektywy badawcze, proponując skupienie zainteresowań na przestrzennym wymiarze komunikacji literackiej. Opracowań dotyczących znaczenia poszczególnych ośrodków kulturalnych w Oświeceniu rzeczywiście powstało niewiele. Pomysł wydaje się znakomity, brakuje bowiem badań nad życiem instytucjonalnym i formami świadomości estetycznej poszczególnych regionów Polski oświeczonej. Doskonałą realizacją propozycji Kostkiewiczowej jest drobniagowa analiza zjawisk socjologiczno-kulturowych na Ziemi Krakowskiej przeprowadzona przez Jerzego Snopka⁵.

Cóż, Oświecenie wyzwala, formułuje nowy obraz świata – zdaje się przekonywać autorka książki, podejmując w swych rozważaniach próbę odstąpienia mechanizmów przemian polskiej rzeczywistości instytucjonalnej końca XVIII stulecia. W zaprezentowanych w zbiorze szkicach wskazuje na proces zmiany statusu literatury jako

⁴ O tej nie w pełni rozpoznanej dziedzinie naszego piśmiennictwa pisze autorka m.in. w artykule *Sławni poeci polscy XVIII wieku wobec Konstytucji 3 Maja* (w zbiorze: *„Rok Monarchii Konstytucyjnej”. Piśmiennictwo polskie lat 1791–1792 wobec Konstytucji 3 Maja*. Warszawa 1992, s. 32–33). Zob. też K. Maksimowicz, *Konstytucja 3 Maja w anonimowej poezji politycznej*. W zbiorze: jw., s. 105–106, przypisy 1–4. – B. Wolska, *Poezja polityczna czasów pierwszego rozbioru i sejmu delegacyjnego 1772–1775*. Wrocław 1983. – J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce*. T. 1–6. Warszawa 1963–1980. – E. Kotarski, *Gdańska poezja okolicznościowa XVII wieku*. Gdańsk 1993 (autor przygotowuje do druku utwory XVIII-wieczne).

⁵ J. Snopka, *Prowincja oświecona. Kultura literacka Ziemi Krakowskiej w dobie Oświecenia 1750–1815*. Warszawa 1992.

instytucji życia społecznego. Nowym zjawiskiem jest dwutorowy charakter krytyki literackiej (wyłania się pośrednik między autorem a czytelnikiem). Jako przykład nie znanych dotąd relacji między literaturą a publicznością podaje badaczka rolę szkolnictwa w przygotowaniu kanonu lektur rozumianego jako dziedzictwo kulturowe. Literatura staje się więc ponadto, w szczególnych dla Polski warunkach, instytucją życia narodowego. Epoka oświeconych daje początek nowym formom komunikacji literackiej, występującym we współczesnej rzeczywistości społeczno-kulturowej. Kostkiewiczowa, potwierdzając tę tezę, zwraca uwagę czytelnika na zachodzący w owym czasie proces intensyfikacji lektury. Co więcej, wymuszał on na teoretykach skonstruowanie modelu obcowania z tekstem. Badaczka podkreśla, iż właśnie w XVIII wieku style czytania (a nie tylko pisania) stają się elementem komunikacji. Tak charakterystyczne dla czasów obecnych zjawisko stratyfikacji publiczności znajdowało wyraz przede wszystkim w tworzeniu się pism specjalistycznych, odpowiadających różnorodnym potrzebom czytelniczym. Przeprowadzona analiza periodyków (polskich i zagranicznych) skłania Kostkiewiczową do sformułowania wniosków o konsekwencjach funkcjonowania prasy oświeconej: a) zmienia ona stosunek publiczności czytelniczej do dzieła literackiego, b) wykształca nie znane do tej pory sposoby mówienia o literaturze. To właśnie w Oświeceniu powstają podwaliny nowoczesnej krytyki; świadczy o tym istnienie różnych form recenzji: nota, przedmowa, recenzja obszerna – rozbudowana. Kostkiewiczowa sygnalizuje, iż ta „sfera” życia kulturalno-instytucjonalnego winna stać się kolejnym tematem badań systemowych nad epoką.

Nie pomija autorka analizy poglądów oświeconych na rolę książki i problemy czytelnictwa; prezentuje m.in. stanowisko Krasickiego, dostrzegającego w swej epoce dominację „kultury mazaczków”. Ta gorzka prawda o dewaluacji dzieła literackiego znamieną jest także dla współczesnych przejawów instrumentalizacji książki, o czym z goryczą przypomina nam Kostkiewiczowa.

„Zalążki zjawisk”, pojawiających się już w Oświeceniu, które określają charakter XX-wiecznej kultury, ukazuje autorka w szkicach dotyczących zagadnień perswazji literackiej. Podaje przy tym odmienne przykłady prozy publicystycznej (dzieła Konarskiego, Wybickiego, Kołłątaja, Staszica)⁶, zaznaczając, iż nie czuje się upoważniona do uogólniających podsumowań; sygnalizuje jedynie pewne zjawiska, przedstawia obserwacje, a nie fakty. Analizując przemiany w sferze oddziaływań na odbiorcę, stwierdza, iż nie ma ich jednoznacznego uzasadnienia; o odmienności bowiem decydują warunki zewnętrzne, kształtujące formy wypowiedzi publicystów. Przykładem nowoczesnego pojmowania zadań publicystyki końca XVIII wieku jest, według badaczki, twórczość Jezierskiego. Pragnie on bowiem „poruszyć sumienia, a zarazem zafrapować i zaskoczyć myśl odbiorcy, wytrącić ją z trwałych kolein, utartych schematów i zasugerować własny system ocen i wartości” (s. 235). Literatura oświeceniowa „przekracza” więc kolejny próg, kierując swe kroki ku przyszłości.

Nie jest przypadkiem, iż ostatni szkic w tym tomie dotyczy refleksji oświeconych na temat języka jako narzędzia w kontaktach społecznych. Intelktualiści XVIII-wieczni mieli już świadomość popularności zjawiska manipulacji językowej, polegającej na nadużywaniu słów (w głównej mierze abstrakcyjnych)⁷. Bogactwo materiału odzwierciedlającego analizowane zagadnienie sprawia, iż lektura szkicu staje się wielce zajmująca.

Czy rzeczywiście Oświecenie stanowi „próg” czasów, w których żyjemy? Przekonujące są refleksje na ten temat zamieszczone w omawianym zbiorze – nazwanym przez autorkę „jedynie próba” scharakteryzowania, poczynionych na bogatym materiale źró-

⁶ Por. G. L. Seidler, *Światło w ciemności*. W: *W nurcie Oświecenia*. Lublin 1984.

⁷ Zob. m.in. T. Nowaczyński, *O prozodii i harmonii języka polskiego*. W antologii: *Oświecenie o literaturze. Wypowiedzi pisarzy polskich*. Opracowali T. Kostkiewiczowa i Z. Goliński. [T. 1:] 1740–1800. Warszawa 1993.

dłowym, obserwacji. Jest więc ta najnowsza publikacja Kostkiewiczowej logicznym wywodem, zmuszającym czytelnika do zastanowienia się nad wkładem oświeconych w rozwój współczesnych zjawisk kulturowo-literackich. Jest ponadto zaprezentowaniem obecnego stanu badań nad literaturą i kulturą tamtej epoki. Część książki o miejscu Polski w Europie – przedstawiająca „myślenie o świecie bliższym i dalszym” (s. 6), stanowi swego rodzaju prelude do rozważań poświęconych przemianom instytucjonalnych elementów życia. To one bowiem stworzyły podwaliny dla obecnych struktur kulturowo-literackich. Modyfikacje sytuacji komunikacyjnych, pojmowanie literatury jako kategorii duchowej i instytucji życia kulturalnego, rozwój prasy i krytyki literackiej⁸ – to tylko niektóre elementy „inicjujące” drogę oświeconych do współczesności.

Zamieszczone w zbiorze szkice świadczą o doskonałej orientacji w zjawiskach społeczno-kulturowych charakterystycznych dla formacji oświeceniowej, podejmującej „wysiłek wypracowania nowych form życia społecznego i funkcjonowania kultury w ramach nie istniejących wcześniej instytucji, inicjujących drogę ku naszej współczesności” (s. 6). Czytając najnowszą książkę Kostkiewiczowej nie mogą oprzeć się wrażeniu uczestnictwa w dialogu epok. Autorka zdaje się nawiązywać do słów Diderota: „jeśli my nie uczynimy dla naszych potomków, wówczas na niczym spełzną zamiary natury, której życzeniem jest, aby człowiek stawał się coraz doskonalszy”⁹. Pytania o to, w jakim stopniu idee Oświecenia wpłynęły na zmianę systemu wartości, w jaki sposób zmieniły świat, czy wreszcie, jak ukształtowały polską świadomość narodową – towarzyszą nieustannie tej nowatorskiej pracy. Stwierdzenia zamieszczone w zbiorze, te interesujące „hipotetyczne przybliżenia”, wręcz nakłaniają do refleksji nad epoką. Kostkiewiczowa stworzyła perspektywę dalszych wnikliwych badań wielu zjawisk Oświecenia – cierpliwie czekającego na sprawiedliwy osąd¹⁰. Przekroczmy więc i my „próg” naukowych dociekań prowadzących do zrozumienia XVIII stulecia, a być może i... współczesności, będącej przecież dziedzictwem „wieku światła”.

Aleksandra Norkowska

OŚWIECENI O LITERATURZE. WYPOWIEDZI PISARZY POLSKICH. Opracowali Teresa Kostkiewiczowa i Zbigniew Goliński. [T. 1:] 1740–1800. Warszawa 1993; [t. 2:] 1801–1830. Warszawa 1995. Wydawnictwo Naukowe PWN, [t. 1], ss. 556 + errata na luźnej kartce; [t. 2], ss. 478, 2 nlb. (na s. 2 nlb. rozszerzona errata do t. 1). „Świadomość Literacka w Polsce. Antologia”. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.

W odstępie dwóch lat ukazały się w PWN dwa woluminy – całość edytorska, która z kolei jest częścią szerszej zakrojonej antologii w ramach serii „Świadomość Literacka w Polsce”. Wyowiedzi pisarzy polskich okresu oświecenia miały stanowić według koncepcji wydawców „ostatni człon wieloksięgu ogarniającego wypowiedzi z dziedziny teoretycznej refleksji na temat twórczości literackiej w dawnej literaturze polskiej oraz takie dokumenty refleksji powstałe w europejskim kręgu kulturowym, z którymi myśl polska pozostawała w bezpośrednim kontakcie” (t. 1, s. 5). Omawianą tu antologię miała więc poprzedzić – oprócz tomów staropolskich – część „europejska”, sporządzona przez tych samych autorów i... od lat gotowa. Miejmy nadzieję, że i ona

⁸ Zob. T. Kostkiewiczowa, *Krytyka literacka w epoce oświecenia*. W: E. Sarnowska-Temierusz, T. Kostkiewiczowa, *Krytyka literacka w Polsce w XVI i XVII wieku oraz w epoce oświecenia*. Wrocław 1990.

⁹ Cyt. za: Becker, *op. cit.*, s. 106.

¹⁰ *Dziedzictwo oświecenia* to temat monograficznego numeru „Znaku” (1992, nr 12 <451>), będącego egzemplifikacją gorącej dyskusji nad epoką. Zob. też R. Przybylski, *Kilka myśli o oświeceniu*. „Ogród” 1992, nr 2 (10).